

UDK: 94(57+47):382.2

Zamira TOIROVA,
O‘zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti
E-mail: zamiratoirova55@gmail.com

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti “Madaniyatshunoslik” kafedrasida mudiri A.Mamatjonov taqrizi asosida.

TOSHKENT IQTISODIY RAYONINING IQTISODIY GEOGRAFIK O‘RNI, TABIIY SHAROITI VA RESURSLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada sovet hukumatining rayonlashtirish siyosati, tashkil etilgan Toshkent iqtisodiy rayoni, uning xususiyatlari, mamlakatdagi iqtisodiy-geografik o‘rni, tabiiy sharoiti, resurslari haqida ma’lumotlar keltirilgan. Mavzuga oid manbalar va adabiyotlardan olingan aniq statistikalar iqtiboslar orqali yoritilgan. Rayon hududida tashkil etilgan sanoat turlari, irrigatsiya kanallari, sanoat shaharlari haqida ma’lumotlar uchraydi.

Kalit so‘zlar: Rayonlashtirish, Katta O‘rta Osiyo iqtisodiy rayoni, Toshkent iqtisodiy rayoni, sanoat, yer osti boyliklar, suv omborlari, rangli metallurgiya, urbanizatsiya, Olmalik shahri, Chirchiq daryosi, sanoat ixtisoslashuvi.

ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ, ПРИРОДНЫЕ УСЛОВИЯ И РЕСУРСЫ ТАШКЕНТСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА

Аннотация

В данной статье представлена информация о политике советского правительства в области районирования, созданном Ташкентском экономическом районе, его особенностях, экономико-географическом положении в стране, природных условиях, ресурсах. Точная статистика, полученная из источников и литературы по этой теме, освещается в цитатах. Встречаются сведения о организованных на территории района видах промышленности, оросительных каналах, промышленных городах.

Ключевые слова: Зонирование, большой Среднеазиатский экономический район, Ташкентский экономический район, промышленность, недра, водохранилища, цветная металлургия, урбанизация, город Алмалык, река Чирчик, промышленная специализация.

ECONOMIC GEOGRAPHICAL POSITION, NATURAL CONDITIONS AND RESOURCES OF THE TASHKENT ECONOMIC REGION

Annotation

This article presents information about the zoning policy of the Soviet government, the established Tashkent economic region, its features, economic-geographical position in the country, natural conditions, resources. Specific statistics from thematic sources and literature are covered through quotes. Information about the types of industries established in the territory of the raion, irrigation canals, industrial cities are found.

Keywords: Zoning, Greater Central Asia Economic Region, Tashkent economic region, industry, underground wealth, reservoirs, non-ferrous metallurgy, urbanization, Olmalik city, Chirchiq River, industrial specialization.

Kirish. Bugungi kunda har bir soha rivojlanishiga katta e’tibor qaratilayotgan Yangi O‘zbekistonimizda tarixchilar zimmasiga vatanimiz tarixini har jabhasini chuqurroq o‘rganish, tegishli dallillar bilan ochib berishdek muhim vazifalar yuklatildi. Shu nuqtayi nazardan O‘zbekiston taixining turli davr va sohalarini ilmiy asoslangan holda yoritib beradigan tadqiqotlarning ko‘payganligi quvonarlidir. Men ham o‘z ilmiy ishim bilan sovet davri rayonlashtirish siyosati, ayniqsa, Toshkent iqtisodiy rayonining tashkil etilishi va uning xususiyatlarini yoritishni o‘z oldimga maqsad qilib oldim.

Ikkinchi Jahon urushidan so‘ng sovet hukumati mamlakat iqtisodiyotini o‘z iziga tushirish maqsadida har bir hududning sharoiti, mavjud resurslarini hisobga olgan holda rayonlarga bo‘lish siyosatini amalga oshirdi. Rayonlashtirish siyosatini o‘zida aks ettirgan davlat hujjatlari, arxiv ma’lumotlari va ilmiy tadqiqot ishlari talaygina. Ammo haligacha O‘zbekiston hududidagi har bir iqtisodiy rayoni, xususan, Toshkent iqtisodiy rayonini alohida yoritib beradigan ilmiy ish yaratish masalasi ochiqlicha qolmoqda. Bu yo‘nalish tadqiqotchiga oldiga quyidagicha vazifalar qo‘yadi: mazkur davrga oid rasmiy hujjatlar, arxiv hujjatlar, tarixiy manbalar va ayni mavzu doirasida yozilgan ilmiy

adabiyotlarni tahlil qilish, ularga xolisona yondashgan holda ikkinchi jahon urushidan so‘ng mamlakatda iqtisodiy rayonlashtirish siyosati, katta O‘rta Osiyo iqtisodiy rayoni va unda O‘zbekistonning, shuningdek, Toshkent iqtisodiy rayonining o‘rni, Toshkent iqtisodiy rayonida sanoat, qishloq xo‘jaligi, tabiiy sharoiti, uning ekologik vaziyatga ta’siri kabi masalalarni tadqiq etish kabilar.

Adabiyotlar tahlili. Tadqiqot mavzusi bo‘yicha adabiyotlar sharhi (tahlili) masalasini O‘zbekistonda sovet davlatining iqtisodiy rayonlashtirish siyosati Toshkent iqtisodiy raoyini misolida davriy va muammoviy tamoyillar asosida olib borish, bunda nashr etilgan adabiyotlar, tadqiqotlar hamda maqolalarni o‘rganib, tanqidiy tahlil qilib umumlashtirish orqali yoritish maqsadga muvofiqdir. Davriy tamoyilga ko‘ra, mavzuga oid manba va adabiyotlarni 2 guruhga bo‘lib o‘rganish mumkin.

➤ Sovet davlati hukmronligi yillarida nashr etilgan maqola va adabiyotlar;

➤ Mustaqillik yillarida yaratilgan asarlar va tadqiqot ishlari.

1-guruhga Четыркин В.М. “Средняя Азия (Опыт комплексной географической характеристики и районирования)”, Костенников М.В. “Экономические

районы СССР”, Колосовский Н.Н. “Теория экономического районирования”, Зиядуллаев С. “Региональные проблемы экономики Узбекистана”, Муртазаева Р.Х. “Экономические основы развития национальных отношений в СССР” kabi qator adabiyotlarni misol qilish mumkin.

2-guruhga esa Бобожонова Х. “Ўзбекистонда ижтимоий – иқтисодий муносабатлар номли adabiyotlar”, Обломуродов Н. “Развитие аграрного производства Узбекистана в 1971-1990 гг. опыт, уроки и проблемы”, Юнусова Х. “Социально-экономические процессы и духовная жизнь в Узбекистане в 80-х годах XX века”, Мамткуллов А. “XX асрнинг 50-80 йилларида совет хокимиятининг Ўзбекистонда иқтисодий районлаштириш сиёсати (Самарқанд-Қарши иқтисодий райони мисолида)”, Юсупова Г. “Ўзбекистон ижтимоий – иқтисодий ҳаётида Фарғона иқтисодий районининг ўрни (XX асрнинг 50-80 йиллари)” kabi tadqiqot ishlari misol bo'la oladi.

Tanlangan mavzuning ba'zi jihatlari xorijiy adabiyotlarda ham tahlil etilgan bo'lib, bu asarlarda ittifoqdosh respublikalarning, Shu jumladan, O'zbekistonning, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi tarixiga va ma'naviy hayotiga bag'ishlangan mavzularni qisman bo'lsada qamrab olib, ularning mazmuni va xulosalari yetarli darajada og'ir va qarama – qarshidir [1].

V.M. Kostennikovning yozishicha, SSSR Oliy Sovetining 1957-yil 10-maydagi farmoniga ko'ra butun mamlakat 104 ta iqtisodiy rayonlarga bo'lingan. Ulardan 68 tasi Rossiya Federatsiyasida, 11 tasi Ukraina SSRda, 9 tasi Qozog'iston SSRda, 5 tasi O'zbekiston SSRda, qolgan iqtisodiy rayonlar har bir respublikaga bittadan to'g'ri kelgan. Uning ta'kidlashicha, mamlakat tarkibidagi respublika, o'lka, avtanom viloyatlar iqtisodiy rivojlanishiga qarab alohida iqtisodiy rayonga yoki rivojlanishi past bo'lishiga qarab bir necha respublika, o'lka, viloyatdan iborat bitta iqtisodiy rayonga birlashtirilgan. Shu tariqa butun mamlakatdagi 15 ta ittifoqdosh respublika 8 ta viloyatga bo'lingan [2].

50-yillarda sovet hukumati tashabbusi bilan O'rta Osiyo respublikalari, xususan, Tojikiston SSR, Turkmaniston SSR, Qirg'iziston SSR, O'zbekiston SSRning ishlab chiqarish salohiyati, tabiiy boyliklari, ishchi kuchi jihatidan boshqa mintaqalaridan ustunligi sababli, bu respublikalarni birlashtirgan holda O'rta Osiyo iqtisodiy rayoni deb atalgan, ayni paytda mamlakat manfaatlariga yetarli darajada mahsulot bilan ta'minlash imkoniga ega bo'lganligi bois “Katta O'rta Osiyo iqtisodiy rayoni” deb ham atalgan. O'zbekiston Milliy arxivida saqlanayotgan O'zbekiston SSR Xalq xo'jaligi Kengashi fondi -R.2384, O'rta Osiyo iqtisodiy rayoni Xalq xo'jaligi kengashi fondi (Средазсовнархозстрой) - R.2433, O'rta Osiyo iqtisodiy rayoni Xalq xo'jaligi kengashining rejalashtirish va koordinatsiya qilish Kengashi fondi - R.2303, Toshkent iqtisodiy rayoni Xalq xo'jaligi kengashining energetika va xalq xo'jaligi soveti boshqarmasi fondi - R. 2137 va boshqa fondlarda iqtisodiy rayonlarning sanoat, qishloq xo'jalik hayotiga oid bo'lgan juda ko'plab ma'lumotlar saqlangan.

Tahlil va natijalar. Tadqiqotimizning asosiy masalasi Toshkent iqtisodiy rayoni, uning geografik tuzilishi, tabiiy resurslaridir. Toshkent iqtisodiy rayonining iqtisodiy-geografik xususiyatlari yuzasidan Asanov hamda Nabixonovlarning “O'zbekiston SSRning iqtisodiy va sotsial geografiyasi” nomli kitobida shunday keltiriladi: Toshkent iqtisodiy rayoni O'zbekiston SSRning Shimoli-Sharqiy qismida, G'arbiy Tyanshan tog'lari bilan Sirdaryoning o'rta oqimi oralig'ida joylashgan, qadimdan xo'jalik maqsadlarida o'zlashtirilgan Sirdaryo hamda uning irmoqlari Chirchiq va Ohangaron vodiylarini egallagan. Rayon territoriyasida 3,8 mln kishi

yashaydi (1983 y.) Toshkent iqtisodiy rayonida (Toshkent, Sirdaryo, Jizzax viloyatlari) respublikaning sanoat jihatidan eng rivojlangan rayoni bo'lib, bu rayon respublika hududining 9,2 foizini tashkil qilgan. Hududning iqtisodiy geografik o'rni juda qulay bo'lib, bu qulaylik Toshkent shahrining poytaxtligi shuningdek, respublikanigina emas, balki butun O'rta Osiyoning eng yirik sanoat, madaniyat markazi ekanligi bilan bog'liq bo'ldi. Rayon Farq'ona vodiysi, Zarafshon vohasi, Mirzacho'l va Janubiy Qozog'iston (Chimkent viloyati) oralig'ida joylashgan. Shuni alohida takidlash lozimki, magistral temir yo'llar, avtomobil va havo yo'llari tuguni joylashgan Toshkent rayoni faqat qo'shni territoriyalar bilangina emas, balki butun O'rta Osiyoning boshqa iqtisodiy rayonlari bilan aloqa qiladigan asosiy darvozasi hisoblanardi.

O'zbekistonni iqtisodiy rayonlarga bo'linishini o'rgangan K. Bedrinsev O'zbekistonning tabiiy sharoitlarini tahlil qilgan ekan, “O'rta Osiyo, jumladan O'zbekiston ham, SSSRdagi eng janubiy kengliklarda va ochiq dengizlardan yiroqda joylashgan bo'lib, mo'tadil mintaqadan subtropik mintaqaga o'tadigan joylardir. Bu geografik holat O'zbekistonning iqlimiga ham ta'sir qiladi, uning iqlimi kontinental iqlimdir, ya'ni harorat juda ham o'zgaradi, yozda harorat juda baland bo'lib, havoda nam oz, yog'ingarchilik juda kam bo'ladi. O'zbekistonning bir-biridan yuzlab kilometr masofada bo'lgan ayrim rayonlari iqlim jihatidan birmuncha farq qiladi” [3], deb yozadi.

Toshkent hududining tabiiy sharoiti ham boshqa rayonlarnikidan farq qilardi. Yuqorida berilgan ilmiy adabiyotda yozilishicha Toshkent hududida namgarchilik yetarli darajada, suv havzalari, suv omborlari, tog'li hududlarning ko'pligi rayonda sanoatning, qishloq xo'jaligining yuqori su'ratlarda rivojlanishiga turtki bo'lgan. Bo'zsuv, Zax, Qorasuv, Dalvarzin, Margunenkov nomidagi, Katta va Shimoliy Toshkent kabi irrigatsiya kanallari, Chirchiq daryosi, Chorvoq suv ombori, Ohangaron daryosi, Toshkent suv omborlari yangi yerlar ochish, minglab ekin maydonlarini sug'orish uchun xizmat qilgan.

Toshkent iqtisodiy rayoni Shimoliy va Shimoliy Sharqiy qismlarida Chotqol, Qurama, Pskom, Ugom tizmalari joylashgan. Rayonning eng baland cho'qqisi Beshtog' tog'i (4299 m) Pskom tizmasida tog'lar rayoni Shimoldan keladigan sovuq xavo massalaridan ma'lum darajada saqlab turadi, shu sababli tog' vodiylarida iqlim yumshoq bo'lib, tog' oldi rayonlarida 350 400 mm, tog'larda 500 mm gacha yog'in tushadi [4]. Namgarchilikning yuqoriligi lalmikor yerlarning va undan olinadigan hosilning unumdorligini oshirgan.

Toshkent iqtisodiy rayonida mavjud tabiiy resurslar haqida so'z borganda olim Berdinsevnin tadqiqotlari muhim o'rin tutadi. Ko'mir qazib chiqarish (Angren), rangli (Olmalik, Chirchiq) va qora metallurgiya (Bekobod), mashinasozlik (Toshkent, Chirchiq), kimyo (Toshkent, Olmalik, Chirchiq), binokorlik materiallari sanoati (Toshkent, Ohangaron, Angren, Chirchiq), yengil va oziq-ovqat sanoati asosiy sohalar hisoblangan. Qishloq xo'jaligi-paxtachilik, kanop etishtirish, bog'dorchilik-uzumchilik xo'jaligi, pillachilik, go'sht-sut chorvachiligi, shahar atrofida savbzavot-polizchilik va bahorikor don xo'jaliklari kabi sanoat turlaridan iborat bo'lgan [5]. Ayniqsa, Chirchiq daryosining suvi tarkibida neft mahsulotlari, og'ir metall turlari ham me'yoridan ortiq bo'lgan.

Sovet davri adabiyotlari, xususan, R.H.Abdullaev SSSR xalq xo'jaligida yer osti boyliklarini tahlil qilgan ekan, mamlakatda yuz berayotgan iqtisodiy hodisalar jiddiy ta'sir ko'rsatayotgan “ob'ektiv” omillar sifatida quyidagilar, ya'ni: “SSSR ekonomikasi o'z territoriyasidagi yer osti boyliklari hisobiga rivojlanayotganligi, mehnat qurollarining ko'pchilik qismi shu yerdan qazib olinayotganligi, sotsialistik xalqaro mehnat taqsimoti tobora kengayib, mamlakat o'zidagi tabiiy

boyliklardan foydalanib mahsulot ishlab chiqaradigan davlat sifatida alohida rol o'ynayotganligi, chunki yer osti boyliklari manbalari yetarli miqdorda ekanligini, buning natijasida turli mamlakatlar o'rtasida yonilg'i, xomashyo, metall va boshqa mahsulotlar bilan savdo-sotiq qilishning ortib borayotganligi"ni [6] ko'rsatib o'tadi.

1962-yil Olmaliqda O'zbekistonda birinchi bor misni qayta ishlash zavodi ishga tushirilib, rangli metallar bilan ishlashning yangicha usullari yaratildi. Bu xususda D.Kim Olmaliq shahridagi tog'-metallurgiya kombinati O'zbekistonning chetga 11 turdagi rangli metallarni eksport qilishi bilan iqtisodiyotda muhim ahamiyatga ega bo'lganligi haqida [7] alohida yozadi.

Rivojlangan sanoatiga qaramasdan tabiiy o'sish Toshkent iqtisodiy rayonida respublikada eng past. Buning asosiy sabablari Toshkent iqtisodiy rayonida urbanizatsiya darajasining yuqoriligi, ayollarning respublikaning boshqa oblastlari va rayonlaridagi nisbatan ijtimoiy ishlab chiqarishda aktiv ishtirok etishi, axoli milliy tarkibining xususiyatlari kabilardir. O'zbekiston axoli milliy tarkibida mahalliy millatlar (birinchi navbatda o'zbeklarning) salmog'i yuqori bo'lsa, tug'ilish ko'rsatkichlari ham yukori bo'ladi. Masalan, aholi o'rtasida tug'ilish va tabiiy o'sish ko'rsatkichlari aholisining absolyut ko'pchiligi o'zbeklar bo'lgan Surxandaryo, Xorazm, Qashqadaryo, Namangan oblastlarida eng yuqoridir. Toshkent oblastida esa axolining milliy tarkibi xilma xil. Toshkent oblasti axolisining milliy tarkibida o'zbeklar (39,9%), ruslar (19,9%), tatarlar (8,9%), qozoqlar (63%), koreyslar (3,2%), ukrainlar (2,2%), yahudiylar (2,1%), tojiklar (2,1% ni) tashkil kiladi. Bu ma'lumotlardan ko'rinadiki, rayonda o'zbeklar axolining yarmidan kam ekan.

Tadqiqot mavzuimizga oid bir qancha manba va dabiyoatlarni organish natijasida iqtisodiy rayonlashtirish natijasida O'rta Osiyo respublikalarida – paxtachilik, ipakchilik, qorako'chilik, qishloq xo'jaligi uchun mashinasozlik rivojlanganligi, gidroenergetika va gaz qazib olishga ixtisoslashganligi, O'rta Osiyo mintaqasida O'zbekiston o'zining ikki asosiy xususiyati – iqlimi yer-suv

resurslari, boy yer osti boyliklariga egaligi hamda tug'ilishning yuqoriligi va ishchi kuchining yetariligi bilan ajralib turganligi aniqlandi. Xususan, Toshkent iqtisodiy rayoni asosan sanoat tarmoqlari rivojlangan hudud bo'lganligi, ularning xalq xo'jaligidagi yuqori bo'lsada, lekin ekologik vaziyatga ta'sir etib, inson salomatligiga zarar keltiruvchi chiqindilarni ko'plab atmosfera, gidrosferaga tashlab kelganligi, natijada aholi orasida yuqumli kasalliklar, suyak kasalliklari, onkologik kasalliklar ko'payib borganligi ma'lum bo'ldi.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston SSRning Katta O'rta Osiyo iqtisodiy rayonidagi – geografik o'rni hududni paxtachilik va paxtachilikka xizmat qiladigan sanoati rivojlangan hududlardan biriga aylantirdi. Ayni paytda respublika paxtachilik uchun zarur bo'lgan barcha mashinalar (kultivatorlar, seyalkalar, paxta terish mashinalari, ko'sak teradigan va ko'sak chuviydigan mashinalar, ko'rak terish, paxta dalalari uchun traktorlar va h.), mineral o'g'itlar, paxta tozalash zavodlari uchun uskunalar, to'qimachilik mashinalari ishlab chiqaradigan asosiy va birdan – bir markazga aylandi.

Xulosa. Yer osti boyliklarini qazib olish, uni imkon daraja xalq xo'jaligiga yo'naltirish ham O'zbekistonda faol darajada olib borildi. Bu bilan Toshkent iqtisodiy rayoni ham nafaqat O'zbekiston, balki mamlakat xalq xo'jaligida o'zining o'rniga ega bo'ldi. Toshkent iqtisodiy rayoni yaxshi rivojlangan sanoati, qulay geografik joylashuvi, yaxshi iqlim sharoiti tufayli o'suvchi xalq xo'jaligi, yer osti boyliklarining ko'pligi va yaxshi yo'lga qo'yilgan transport tizimi bilan O'zbekiston hududiga boshqa iqtisodiy rayonlardan ajralib turgan. Umuman olgan Toshkent iqtisodiy rayoni respublika sanoati yalpi mahsulotining 40 foizdan ko'prog'ini, qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining 23 foizini bergan. 1980-yillarning o'rtalarida respublikadagi mavjud 123 ta shahardan 18 tasi shu viloyatga to'g'ri kelgan [8]. Urbanizatsiya yaxshi rivojlangan. Ammo sanoatning yuqori darajada o'sishi bir tomondan ekologik muammolarning kelib chiqishiga ham sabab bo'ldi. Boshqa tomondan esa mehnat resurslarining rivojlanishi, shaharda aholi bandligi masalalari ijobiy tomonga o'zgardi.

ADABIYOTLAR

1. PeterZwick. Ethnoregional socio-economic fragmentation and soviet budgetary policy, - "Soviet Studies", Universiti of Glasgow press, vol. XXXI, Juli 1979, №3, - p.p. 380-400.; Michael Rywkin. Central Asia and Soviet manpower. – "Probleme of Communism" Washington, Januyari – Februari 1979, vol. XXVIII, №1, pp. 1-13.; Шубин А.В. От «застоя» к реформам. СССР в 1917-1985 гг. – Москва. РОССПЭН, 2000. – с. 768.
2. Костенников В.М. Экономические районы СССР. – Москва. Географгиз, 1958. – С.5.
3. Бедринцев К.Н. СССР Халқ хўжалигида Ўзбекистоннинг тутган ўрни.-Тошкент. Ўзбекистон КП Марказий Комитети хузуридаги "Қизил Ўзбекистон", "Правда влстока" ва "Ўзбекистони Сурх" бирлашган нашриёти, 1953. – 10-бет.
4. Асанов. Г.Р., Набихонов М. Ўзбекистон ССРнинг иқтисодий ва сотсиал географияси. Т.Ўкитувчи.1984
5. Бедринцев А.К. Ўзбекистон территориал ишлаб чиқариш комплексларини шакллантириш. – Тошкент. ЎзССР Билим жамияти, 1982. – 20-бет.
6. Абдуллаев Р.Х. СССР халқ хўжалиги комплекси ва ер ости бойликлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1987.
7. Ким Д. Повышение энергоэффективности производство черновой меди на АО «Алмалыкский горно-металлургический комбинат». Дисс. канд.тех.наук. (PhD). –Ташкент: 2019..
8. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 году. (Стат. ежегодник).
9. Бобождонова Д. Ўзбекистонда ижтимоий иқтисодий муносабатлар (70г80гйиллар мисолида).- Тошкент. 1999
10. Костенников В.М. Экономические районы СССР. – Москва. Географгиз, 1958.